

Noordmans

Nieuwsbrief

Inhoud:

- J.D.Th. Wassenaar,
De tegenstelling Noordmans – Van der Leeuw overbrugd.
Naar aanleiding van: F.G. Immink: heilsbemiddeling door Woord en Geest 2
- Gerard de Korte
Schrale schoonheid 4
- Noordmans-Studiedag 2012 7

F.G. Immink: heilsbemiddeling door Woord en Geest

door dr. J.D. Th. Wassenaar

Inleiding en aanleiding

In 2007 wijdde de Stichting Dr. O. Noordmans een studiedag aan het debat Noordmans – Van der Leeuw. Daarbij kwam de vraag aan de orde of het geding nog actualiteitswaarde heeft. In zijn bijdrage beantwoordde K.W. de Jong die vraag bevestigend. Hij wees om te beginnen op een discussie tussen M.J.G. van der Velden en M. Barnard over de mening van de eerstgenoemde dat het gereformeerde spoor in het dienstboek van de Protestantse Kerk in Nederland onvoldoende recht gedaan zou zijn. Vervolgens attendeerde hij op een bijdrage van Barnard en E.A. Postma over liturgie als spel, waar F. Stark kritische opmerkingen bij geplaatst heeft. Al noemt zij zijn naam niet, haar positie lijkt sterk op die van Noordmans. In dit verband wil ik aandacht vragen voor het enkele maanden geleden verschenen boek *Het heilige gebeurt* over ‘praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst’ van F.G. Immink, hoogleraar praktische theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit.

Het nieuwste boek van Immink is niet een handboek liturgiek, waarin alle onderdelen van de kerkdienst minutieus beschreven worden. Het is de auteur veeleer om theologische achtergronden en historische ontwikkelingen te doen. Zo brengt hij de praktijk van de kerkdienst (‘bidden en zingen’, ‘preken’, ‘het heilig avondmaal vieren’) in verband met bijbelse motieven en beproefde tradities. Opvallend is de nadruk op de opstanding van Jezus Christus. Natuurlijk gaat het om Zijn kruis en opstanding – die horen bij elkaar. Maar in de gereformeerde traditie is wel erg veel aandacht gericht op het kruis. Dat

probeert de auteur bij wijze van ‘correctie’ recht te trekken door de opstanding naar voren te halen. Bijvoorbeeld wanneer hij het over de zondag als de eerste dag van de week, de dag van samenkomst van de christelijke gemeente, heeft. Bijvoorbeeld wanneer hij over het avondmaal spreekt. Vanouds, vaak nog steeds, is het aspect van de verzoening door het kruis van Jezus Christus daarbij dominant.

Van der Leeuw en Noordmans

Immink gaat niet expliciet in op het debat Noordmans – Van der Leeuw. Wel komen de beide theologen in *Het heilige gebeurt* voor. Van der Leeuw veel vaker dan Noordmans. In de ‘Inleiding’ van het boek, waarin de auteur een aantal methodische opmerkingen maakt, noemt hij Van der Leeuw de man die de kunst verstond om theologische overwegingen en argumentaties met godsdienstwetenschappelijke beschouwingen te verbinden. Verderop komen enkele meer inhoudelijke ‘verworvenheden’ van Van der Leeuw ter sprake.

Van der Leeuw benadrukte het ambtelijke karakter van de samenkomst van de gemeente van Jezus Christus, aldus Immink. De vormgeving van de kerkdienst was voor hem van groot belang. Van der Leeuw: ‘God verkeert met ons onder bepaalde gestalten; zijn openbaring is niet een onnoembaar en ontastbaar innerlijk licht, een onhoorbare innerlijke stem, maar zij toont een gelaat. Zij komt tot ons als woord, daad, persoon. De liturgie is zulk een gelaat, en de ambtelijke vaststelling van de vorm is niet anders dan de belijdenis, die Gods wezen herkent.’ Volgens Immink is dat gezichtspunt maar ten dele kerkelijke praktijk

geworden: ‘Lokale gemeenten hebben een grote mate van vrijheid in de vormgeving van de dienst.’ Van der Leeuw bracht onder de aandacht, dat het in de bediening van Woord en sacrament om de existentiële vereniging met Jezus Christus gaat, zo laat Immink weten. Die vereniging wordt niet bewerkstelligd door de kerkelijke handeling als zodanig (de consecratie), maar door de aanroeping van de Heilige Geest (de epiclesse). Van der Leeuw: ‘De opstandingswerkelijkheid is pneumatisch, in de Geest, de onze.’ Immink kwalificeert dat als een typisch protestants accent. Immink: ‘Het heil in Jezus Christus is in de eerste plaats een heilshistorische werkelijkheid, en vervolgens worden wij in dat heilsgebeuren betrokken door de werking van de Geest.’ De auteur voegt er aan toe, dat de Reformatie de nadruk primair op het Woord legt. Hij geeft verderop door, dat Van der Leeuw de werking van God daar niet toe beperkte. Hij zag die ook in de doop en in het avondmaal. Preciezer: evengoed in de doop als in het avondmaal.

Immink sluit zich bij Noordmans aan in diens betoog dat na Pinksteren een nieuwe situatie is ontstaan. Noordmans verwoordde het zo, dat Petrus de vertrekkende en Paulus de komende man was. Volgens Immink maakt het feit dat het Pinksterfeest deel uitmaakt van de Paaskring, duidelijk, dat Jezus Christus sindsdien tegenwoordig is op de wijze van de Geest. Anders gezegd: over Jezus Christus wordt niet historisch, maar geestelijk gesproken. De auteur verwijst daarbij naar de uitspraak van Noordmans dat de buitenlandse Joden en heidenen Hem op een preek en een brief hebben aangenomen, niet ‘naar het vlees’.

Overigens betekent de nieuwe situatie na Pinksteren allerm minst, dat men aan kruis en opstanding van Jezus Christus voorbij moet gaan. Voor Immink vormen die juist het hart van de kerkdienst en van het kerkelijk jaar. In navolging van Noordmans stelt hij, dat het

Paasgebeuren niet in een naturalistisch of idealistisch wereldbeeld ingekaderd kan worden.

Performance en Woordbediening

Zoals gezegd, komt Van der Leeuw in *Het heilige gebeurt* veel vaker voor dan Noordmans. Zo op het eerste gezicht heeft het er ook veel van, dat Immink zich meer bij Van der Leeuw dan bij Noordmans aansluit. Was de vormgeving van de kerkdienst voor Van der Leeuw van groot belang, Immink hamert voortdurend op het aambeeld van de kerkdienst als performance. ‘Wie op zondagmorgen naar de kerk gaat, voegt zich in een bepaalde orde van dienst. Die ordening kunnen we ook aangeven met het woord ‘agenda’, namelijk in de betekenis van ‘boek waarin de verrichtingen en formules, bij de eredienst in gebruik, opgetekend staan’ (Van Dale). (...) Kerkgangers komen samen om een gezamenlijke handeling te verrichten waarvoor een script van kracht is. Dat houdt in dat bepaalde zaken vooraf geformuleerd zijn. Voor de dienst begint, zijn er al teksten die structuur en ordening aanbrenge(n). Het is kenmerkend voor een kerkdienst dat er vaststaande formuleringen en teksten zijn die bij iedere dienst terugkeren. Kortom, er is een draaiboek.’

Vervolgens is de vraag, of God zich actief in de performance mengt. Met name moderne protestanten zijn op dit punt uitermate terughoudend, aldus Immink. Naar zijn mening heeft dat te maken met de meerwaarde van het persoonlijke en het subjectieve boven het uitwendige en het institutionele, waarvan sinds de Verlichting sprake is. In die optiek gaat het in de kerkdienst om de menselijke ervaring. Daar ligt ook de oorsprong van de kerkdienst, waarbij vaak de gedachte van de vereniging van gelovigen (Abraham Kuiper) om de hoek komt kijken. Immink voegt er aan toe, dat openbaringstheologen minder huiverig zijn om de kerkdienst als interventionistische praktijk te zien. Zij verwijzen niet naar de in-

nerlijke ervaring, maar naar de vrijheid van God, die Zich in het onherleidbare Woord laat kennen.

Hoe dat alles ook zij: Immink nadruk op de kerkdienst als performance doet sterk denken aan Van der Leeuw. Daar is nog niet alles mee gezegd. Over ‘beproefde tradities’ gesproken: de auteur van *Het heilige* gebeurt staat voluit in de gereformeerde. Immink spreekt steeds weer over heilsbemiddeling door Woord en Geest. Overigens, op dit punt zou ik Van der Leeuw en Noordmans niet tegen elkaar willen uitspelen. Bij beiden is die invalshoek te vinden.

Er is wel iets anders waardoor ik Immink toch dichterbij Noordmans dan bij Van der Leeuw zie staan, al noemt de auteur Noordmans veel minder vaak dan Van der Leeuw en al doet hij dat niet in het verband dat ik nu aan de orde wil stellen. Volgens Immink geschiedt het Woord (vgl. K.H. Miskotte), waardoor werkelijke gemeenschap met Jezus Christus tot stand gebracht wordt. Daar hecht de auteur aan. Overigens: op dit punt vond hij zijn collega G.G. de Kruijf aan zijn zijde, zo bleek tijdens een studiedag over *Het heilige* gebeurt. Hij noemde de preek het protestantse sacrament. Niet de preek als betoog, niet de preek als uitleg, niet de preek als verhaal, maar de preek als bediening van het Woord. Daar verwachten dus zowel Immink als De Kruijf veel van. Zeker bij Immink komt daar in sterke mate de dimensie van het gevoel (het persoonlijke, het existentiële) bij kijken. Ongetwijfeld heeft dat te maken met zijn bevindelijke achtergrond. Zijn rationele, wijsgerige ontwikkeling op studieuze terrein heeft er zeker niet toe geleid dat de invloed daarvan verdwenen is.

Immink en Noordmans

Over de preek als het protestantse sacrament gesproken, ik moest daarbij denken aan wat Noordmans in de preek ‘40 jaar ambt’ zegt: ‘Prediken is meer dan het opzeggen van bij-

belteksten en het reciteren van de catechismus. Het is een werk dat van Christuswege geschiedenis moet, met volle overtuiging, met gezag, met oplegging van waarheid, met aanzegging van oordeel over ongeloof, met beslag op de harten. (...) Het zijn geen particuliere meningen, die wij verkondigen. Het is de boodschap der kerk, van de gemeenschap, de leer der apostelen en profeten. Het is het Woord Gods uit de Heilige Schrift. Het is het evangelie van Jezus Christus.’ Immink zou het Noordmans zo nazeggen.

Overigens kregen Immink en De Kruijf op dit punt tijdens de studiedag wel kritiek te verduren. Wordt de kerkdienst bij nadruk op de bediening van het Woord niet gemakkelijk verengd tot de preek, die ook nog een monoloog is? Iemand vroeg: ‘De kerkdienst is toch niet alleen een ‘talig’ gebeuren?’ M. Klaver betoogde, dat het bij de kerkdienst van Immink te veel om verbale instructie, onderwijzing gaat. Er is te weinig ruimte voor andere zintuigen dan alleen de oren. Immink gaat weliswaar niet helemaal aan het subjectieve voorbij, maar wekt naar haar mening wel de indruk dat hij heel bang is voor beïnvloeding van de protestantse kerkdienst door de hedendaagse belevings- of amusementscultuur.

Immink reageerde daar op met de opmerking dat er nogal wat mensen zijn die vroeg of laat de evangelische beweging, waar wel sprake is van beïnvloeding door de belevings- of amusementscultuur, weer de rug toekeren omdat ze daar ‘een stevige preek’ missen. Nog iets, in dit verband: het boeiende van het boek van Immink is, dat hij juist vooral vanuit het deelnemersperspectief, niet zozeer vanuit het voorgangersperspectief schrijft. De kerkdienst is bij hem inderdaad performance, met niet alleen de voorganger maar ook de kerkgangers als participanten (Luther; èn: Van der Leeuw). Zij zijn immers niet slechts toeschouwers en toehoorders. Maar ook op dit punt kreeg Immink kritiek, en wel van Barnard. Hij zei: Im-

mink spreekt wel heel modern over de kerkdienst als performance, maar heeft hij eigenlijk wel naar wat de theaterwetenschap te berde brengt, gekeken? Zou hij wel eens in een theater geweest zijn? Volgens Barnard heeft Immink zich de gedachte van de performance theologisch toegeëigend. Het liturgisch centrum is en blijft bij hem de stage. Vanuit de theaterwetenschap is daar volgens Barnard nog wel wat meer, wat anders over te zeggen.

Hoe dat alles ook zij: ik zie in *Het heilige* gebeurt een geslaagde poging om de gereformeerde nadruk op de dienst van het Woord te combineren met het meer oecumenisch-protestantse gezichtspunt dat de eredienst ook een performance met meer deelnemers (dan alleen de dienaar des Woords) is. De tegenstelling Van der Leeuw – Noordmans overbrugd.

Naar aanleiding van: F.G. Immink, *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*; Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer, 2011; 344 p.; ISBN 9789023926160; prijs: 29,90 euro.

SCHRALE SCHOONHEID

door Gerard de Korter

Terwijl veel mensen in Nederland leden onder de juliwarmte, vloog ik naar het koele, en bij tijd en wijle ook natte, Schotland. Vanuit de hoofdstad Edinburgh maakte ik een boeiende rondreis door de Schotse Hooglanden en bezocht een aantal eilanden aan de westkust. Een hoogtepunt vormde het bezoek aan het eiland Iona. In de zesde eeuw stichtte de Ierse missionaris Columba op Iona een klooster. Deze latere heilige heeft een grote rol gespeeld bij de kerstening van Schotland. Heden ten dage wordt het kloostercomplex op Iona bewoond

door een oecumenische community met een grote uitstraling over heel christelijk Europa. Steeds meer liederen worden in tal van talen vertaald en vinden hun verspreiding in parochies en kerkelijke gemeenten. Opnieuw werd ik bepaald bij de immense invloed van het Ierse christendom in de vroege Middeleeuwen. Immers niet alleen Columba maar ook mannen als Willibrord en Bonifatius werden gedreven door het Ierse ideaal van ‘peregrinatio’. Zoals eens Abraham werden zij pelgrims en trokken, in kracht van Gods Geest, weg uit hun eigen vertrouwde omgeving om Christus en zijn evangelie bekend te maken.

Schoonheid

De schoonheid van Schotland met zijn bergen en meren; met zijn vele kleuren groen en indrukwekkende luchten, roept gemakkelijk religieuze gevoelens wakker. De schoonheid van de schepping als verwijzing naar de Schepper. Zo kreeg de schoonheid van de Schotse natuur voor mij een sacramentele zeggingskracht. De schepping als ‘open geheim’ (Alister McGrath), verwijzend naar de scheppende God. Overigens zorgt zelfs een oppervlakkige kennismaking met de Schotse geschiedenis ervoor dat je niet snel gaat zweven en met beide benen stevig op de weerbarstige aarde blijft staan. Ik denk aan de rooftochten van de Noormannen tijdens een groot deel van de Middeleeuwen. Hun plunderingen waren een ware gesel die mensen vaak dwong weer terug bij af te beginnen. Achteraf gezien is de godsdienststrijd in de zestiende eeuw beschamend geweest. Christenen van verschillende tradities hebben elkaar het leven zuur gemaakt en door hun onderlinge haat en geweld het ge-laat van Christus aan het zicht onttrokken. Schotland was een van de eerste delen van Europa die te maken kreeg met de gevolgen van de Industriële Revolutie. Groot was het lijden van de arbeiders in snelgroeende steden als Glasgow en Edinburgh. Tot ver in de

twintigste eeuw was het bestaan van de keuterboeren op het platteland karig. Voor verreweg de meeste Schotten vormde het bestaan door de eeuwen heen een harde leerschool. Voor zover zij oog hadden voor de schoonheid van hun land was het toch feitelijk voor hen een schrale schoonheid.

Noordmans

Tijdens mijn rondreis door het Schotse land las ik de recente theologische biografie van de protestantse theoloog Noordmans. Dr. Karel Blei is een betrouwbare gids die meer zicht geeft op een, juist ook voor een rooms-katholiek, uitdagende en originele theoloog. Oepke Noordmans (1871-1956) wordt geschetst als stroef in de omgang. Eerder een geleerde predikant dan een warme, nabije pastor. Een theoloog ook met een groot taalgevoel. Verschillende keren ging een professoraat aan zijn neus voorbij. Hij theologiseerde heel zijn leven vanuit de pastorie. Zijn dogmatische studies hielden daardoor altijd een pastorale spits. Noordmans geldt als theoloog van de Geest. Het herscheppende werk van Gods Geest staat bij hem centraal. Onze werkelijkheid kennen wij niet anders dan als een gevallen schepping, getekend door zonde en dood. Schepping heeft dus voor Noordmans niets te maken met schoonheid en harmonie; met een rozentuin waarin wij met God zouden kunnen wandelen. Integendeel, vanuit het centrum van de heilsgeschiedenis, vanuit de kruisdood van Christus, komt de schepping ter sprake als “een plek licht rondom het kruis”. Buiten Jezus Christus om bergt het raadsel van de schepping alleen maar ontzetting. In de opstanding van Christus vormt God al het lijden van de wereld echter om tot hoop. Vanuit het volbrachte werk van Christus krijgt ook concreet christelijk leven, in kracht van de Geest, gestalte. Herschepping is geen herstel van harmonie. Gods herscheppende

Geest verbreekt de bestaande werkelijkheid keer op keer om door de verbreking heen een nieuwe gestalte te vormen. Uiteindelijk is heel de herschepping gericht op de gestalte van het voltooid Koninkrijk. De Geest als Herschepper voert onze feitelijke werkelijkheid naar de dag die geen avond kent, naar Gods definitieve toekomst.

Volheid

Schotland en Noordmans. Als theoloog van de Geest dwong Noordmans mij niet te blijven stil staan bij de schrale, dubbelzinnige schoonheid van het Schotse land. Noordmans daagt iedere christen uit radicaal te denken vanuit de toekomst, vanuit Gods Koninkrijk. De gezelligheid van een vakantiereis, de pracht van een landschap, heerlijke maaltijden, het behoort allemaal bij het voorlaatste. Gods Geest verbreekt de gestalte steeds opnieuw. De Geest houdt ons gericht op de voltooiing van het Rijk. Ik mocht dat opnieuw leren op mijn zomervakantie in de Schotse Hooglanden. Schrale schoonheid wordt, op Gods tijd, schoonheid in volheid

Mgr. Dr. G.J.N. De Korte is bisschop van Groningen- Leeuwarden

Dit artikel verscheen op 21 augustus 2010 in het Nederlands Dagblad en is met toestemming van Bisschop De Korte en *Het Nederlands Dagblad* overgenomen.

Studiedag Stichting Dr. O. Noordmans

Noordmans en de actualiteit van het geweten

De studiedag van de Stichting Dr. O. Noordmans wordt gehouden op donderdag 30 mei 2012 in de Bergkerk te Amersfoort en zal gaan over Noordmans en de actualiteit van het geweten.

Spreekers:

- Dr. Peter Verbaan, predikant PKN te Ermelo
- Dr. Ad Verbrugge, universitair hoofd-docent sociale en culturele filosofie Vrije Universiteit Amsterdam

In publieke debatten en maatschappelijke gebeurtenissen duikt regelmatig de vraag op naar de actuele betekenis van het geweten. In de medische ethiek bijvoorbeeld rond vragen bij levensbeëindiging, op economisch terrein bij het pleit voor duurzaamheid en kleinschaligheid: het groene geweten. Het geweten speelt een rol waar mensen proberen de situatie waarin ze terecht gekomen zijn, te begrijpen en daarnaar te handelen. Wat is dat voor een rol? Wat is het geweten? Hoe functioneert het? Heeft het enkel te maken met onderscheiden tussen goed en kwaad of is de betekenis ervan verstrekkender? Lange tijd domineerde de christelijke visie op het geweten als de plaats waar de christen zijn handelwijze toetst. In het kielzog van secularisering, rationalisering en psychologisering zijn veel mensen over geweten gaan denken als gevoel of besef van authenticiteit.

Wat zou een theologisch begrip van ‘geweten’ kunnen inhouden en wat heeft dat dan te bieden in onze discussies van alledag?

Op deze studiedag bevragen we daarop het werk van de Nederlandse theoloog dr. O. Noordmans (1871-1956).

‘Het geweten’ was een belangrijk thema in de stroming van de ethische theologie waartoe Noordmans behoorde. Noordmans’ visie op het geweten is intrigerend omdat hij het eerder antropologisch dan ethisch benadert. Dr. Peter Verbaan nam het vorig jaar in zijn dissertatie op voor een rehabilitatie van een theologisch gewetensbegrip. Op deze studiedag beluistert hij het werk van dr. O. Noordmans op dit thema. Aan dr. Ad Verbrugge, bekend van zijn bijdragen over cultuurfilosofische thema’s, zijn enkele teksten van Noordmans voorgelegd met de vraag deze te peilen op hun zeggingskracht voor het huidige debat over het geweten.

Workshops

Voor de middag zijn workshops gepland waar enkele inleiders met de deelnemers teksten van Noordmans lezen met betrekking tot het thema. Dit zal uitlopen op een korte, plenaire discussie.

Deelname en opgave

Het dagprogramma start om 10.30 uur. Vanaf 10.00 uur is er ontvangst met koffie. Na het ochtendprogramma is er een kort intermez-zoprogramma, voorafgaand aan de lunch.

De kosten voor deelname bedragen voor donateurs € 20,- voor niet-donateurs € 40,- voor studenten € 10,- (inclusief lunch). De kosten kunt u op de dag zelf betalen. Te zijner tijd ontvangen de donateurs van de Stichting Dr. O. Noordmans de lezingen in druk in een nieuw Noordmans Cahier.

Aanmelding kan per e-mail bij de secretaris: Dr.J.D.Th.Wassenaar@hetnet.nl; of telefonisch: 0548-655635. Nadere informatie is ook verkrijgbaar bij de voorzitter, dr. A. van der Kooi: tel. 038-3325274; e-mail: avanderkooi@pthu.nl.

Uitgave onder verantwoordelijkheid van Stichting dr. O. Noordmans.
De Stichting beoogt de studie van het gedachtegoed van Dr. O. Noordmans te bevorderen
en de relevantie ervan voor vandaag onder de aandacht te houden.

Redactie en Bestuur:

Mw. Dr. A. van der Kooi, Kampen (voorzitter)
Dr. J.D.Th. Wassenaar, Hellendoorn (archivaris/secretaris a.i.)
Drs. J.J.A. Doolaard, Zeist (penningmeester)
Dr. K. Blei, Haarlem (lid)
Drs. C.C. den Hertog, Surhuisterveen (lid)
Prof. Dr. G.W. Neven, Kampen (lid)
Drs. F. Ziel, Kampen (lid)

Voor opgave tot donateur van de Stichting of voor een financiële bijdrage
stelle men zich in verbinding met de penningmeester:

Ds. J.J.A. Doolaard, Nelson Mandelalaan 132, 3707 KP Zeist,
telefoon 030 – 69 10 770, mobiel 06 – 536 10 209, e-mail j.doolaard@hetnet.nl
Het Bankrekeningnummer is 5306084 t.n.v. Stichting Dr. O. Noordmans.

